

Horváth Szilvia
(PhD-hallgató, ELTE ÁJK Politikatudományi Doktori Iskola)

AZ EURÓPAI IDENTITÁS DISKURZUSELMÉLETI KÉRDÉSEI

Összefoglaló

Európa számos jelentéssel rendelkezik, ahogyan azt a magyar politikai diskurzus kutatása is mutatja. Az európai politikusok és a tudományos elit azonban az identitásnak csupán egy nagyon szűk értelmű fogalmát használja, ami viszont az Európa természetére vonatkozó diskurzusok központi fogalma. A közös európai horizont létrehozása azonban nem csak az európai alany létének és fontosságának deklarálását igényli, hanem azt is, hogy meghallják, s legalább részben megértsék ennek az alanynak a hangját. Ez a hang azonban nem egylényegű; nem létezik egyetlen egy megkérdőjelezhetetlen európai tapasztalat. A magyar politikai diskurzuselmélet kontextusában az identitás nem csak az identitásteremtődés és az identifikáció politikai karakterére, és a demokratikus identitásformálódás igényére utal, ahogyan az essexi politikai diskurzuselméletben látható. Különböző intellektuális irányok kereszteződésében állva a hermeneutikai és fogalomtörténeti orientációjú diskurzus kutatások eredményeit is alkalmazza a szerző, amelyek inkább a diskurzusban feltűnő elemek kontextuális érvényességére, mint a diskurzív adott helyzetek megváltoztatására koncentrálnak. Ez az elméleti komplexitás annak égető szükségességét fedi fel, hogy elemezzük azokat a diskurzusokat is, amelyeknek természetüknél fogva nincsen egyetemes jelentése és érvényessége. Ez az egyetemes érvényesség azért hiányzik, mivel e politikailag érthető textualitások azok elsődleges tapasztalatához tartoznak, akik bennük élnek, használják az elérhető nyelvet, és egyúttal módosítják is azt.

Kulcsszavak: európai identitás ■ politikai diskurzus ■ Európa-kép ■ demokrácia ■ diskurzuselméletek

Alighanem az Európai Unió az egyik legtalányosabb politikai rendszer a kortárs világban; „természete és státusza mélyen vitatott” (Fossum, 2003: 319); tartható *in statu nascendi* már nem konföderatív, de még nem föderatív politikai rendszernek (Cerutti, 2003). De tartható olyan képződménynek is, ahol az egyetlen helyett „sokféle – vagy különböző – európai démosz” található (Bellamy–Castiglione, 2003: 21., 27.), és olyan valaminek, ami beleesett az egyetemes – az európai – Szküllájának, valamint a különbség és kivételesség Kharübdiszének csapdájába. (Fossum, uo.). Akárhogy is legyen, nehezen foglалható a rendelkezésre álló osztályozási elvek bármelyikébe, többek közt amiatt sem, mivel a politika(értés) nyelve reménytelenül összefonódni látszik az ál-

lammal, az államnak a vesztfáliai békét követő fogalmával és jelentéseivel (Cerutti, 2003: 32.). Nem lehet tehát egységes, homogén és államszerű „Európáról” és Európai Unióról beszélni.¹ Úgy tűnik, hogy az előbbi attribútumok hiánya kényszerítő erejű; egy nehezen meghaladható gondolkodási keret kulcsmozzanatait képezik. Az általánosan elterjedt felfogás szerint a kulturális és/vagy politikai homogenitás, egység vagy az államszerűség eléréséhez az egyik lehetséges eszköz az identitásteremtés.

Az identitásfogalom, ami az európai identitás megteremtésének kérdése körül forog, és az akadémiai diskurzust is uralja (lásd Dér összegzését, 2005), úgy látszik bent marad az egység, homogenitás és államszerűség jellemzői által uralt paradigmában. Az a politikai diskurzus pedig, amely egy fikcionált európai egység érdekében teremtené meg az európai identitást, viszonylag régi az intézményes Európa történetében; már a hetvenes években szóltak róla a hivatalos deklarációk (lásd Torfing, 2005: 68.).

Jelentőségteljes kérdés azonban, hogy ez az identitásfogalom mennyiben tekinthető egyetemes megközelítésnek; létezik-e más variáció, és ha igen, mi következik belőle. Az a felfogás például – amelyet döntően e tanulmány is követ – abból az előfeltevésből indul ki, hogy az identitás nem eleve adott és nem is változatlan. Ez esetben viszont az identitásteremtődés folyamata maga is politikai, vagyis nincsen kívül a létező politikai megkülönböztetéseken, konfliktusokon és a diszkurzív előzményeken sem.

PROBLÉMÁS IDENTITÁSFELFOGÁSOK

Az identitás nyelvei

Az egységes, homogén és határozott kontúrokkal rendelkező identitásfelfogást számtalan kritika érte a 20. század második felében, rámutatva arra, hogy az erős határvonások és megkülönböztetések, egyúttal az identitások belső, szubsztantív tartalmának abszolút lényeggé emelése – és gyakran naturalizálása is – mélységesen kirekesztő, következményeiben pedig néha kifejezetten pusztító.² Arra a problémára és veszélyre, amelyet az esszenciális identitások, például a nacionalista mozgalmak léte jelent egy adott politikai közösségre nézve vagy általában véve, két eltérő választ is lehet adni. Egyik részről a válasz mindenfajta identitás veszélyesként és bomlasztóként történő megbélyegzése. Utóbbi az identitásban olyan érzelmek elszabadulását, vagy épp egyetlen tárgy körüli koncentrációját látja, amely túl van a racionalitáson, és természetete szerint korlátozhatatlan. A veszélyesként történő megbélyegzés egyúttal azt az igényt is életre hívja, hogy az identitás megszűnjön a politika legitim és konstitutív mozzanata lenni. A másik megoldás az identitásfogalom *újraértel-*

mezését jelenti, és abból indul ki, hogy az identitás és az identifikáció minden politika szükséges eleme, és maga sincs kívül a politikai folyamatokon.³

Más megközelítésben az identitás, némi egyszerűsítéssel élve, diskurzusok és tapasztalati formák összessége, vagy úgy is lehetne fogalmazni, hogy az identitás egyszerre testi (ami megérint), és nyelvi, vagyis létezik kifejezési formája. Mindemellett *jelölés* is, sőt, egyes felfogások szerint mindenekelőtt jelölés, nem pedig szubsztantív tartalom. Legáltalánosabban olyan keretnek tekinthető, amelyen belül a politikai „mi” értelmezhetővé válik.

Európa, és különösen az Európai Unió kapcsán az egyszerű *állampolgári* tapasztalat azt mondatja, hogy aligha lehet szó európai identitásról. Ha azonban ezt gondolkodásmódként vizsgáljuk, akkor arra képes rámutatni, hogy *identitás* alatt konszenzuálisan nem csak valamilyen „mi-tudatot”, hanem annak egy viszonylag „erős” változatát is értjük. Egyes vélemények szerint azt, ami a személyes vagy a történeti tapasztalatok szintjén elsődlegesen van jelen a legtöbb nyugati ember számára: a nemzeti identitást (lásd Norval, 2000).

A fentebbiek rámutatnak arra, hogy az identitásfelfogások eltérőek, belőlük más és más következtetések fakadnak. Az identitásról való beszéd, legyen az tudományos vagy politikai, gondolkodásmódot és politikafelfogást is takar. Másként szólva, az identitásdiskurzusnak van ismeretelméleti tartalma.

Mivel a politikai identitásra irányuló elméleti reflexió jórészt hiányzik a tudományos irodalomból (lásd Cerutti, 2003; Torfing, 2005 vonatkozó megállapításait), ezért a következőkben döntően politika- vagy politikai diskurzuselméleti szinten kíséreltem meg értelmezni a politikai identitás kérdését, egy olyan empirikus tárgyon keresztül, mint az európai identitásdiskurzus. Ez természetesen nem áll szemben a tudományos kutatások igényével vagy eredményeinek akceptálásával, és nem is érvényteleníti azokat, viszont más szinten helyezkedik el azokhoz képest.

Kiindulópontként érdemes lehet azt a gondolkodásmódot áttekinteni, ami az európai identitáskutatásokban is megismétli az egyébként sokak által vitatott modern szubjektumfelfogást, amely azon a feltevésen nyugszik, hogy „az identitások önazonosak, az idő elteltével változatlanok, egységesek és belsőleg koherensek” (Butler, 2006: 62.). Láthatóan ezek *mutatis mutandis* megismétlődnek az univerzális szintjén is, tehát nem csak individuális, vagy partikuláris szinten működnek. Paradigmatikusan ezt az állam koncepciója hordozza, és mivel itt paradigmáról van szó, és az a kérdés, hogy létezik-e vajon európai állam vagy sem, illetőleg létezik-e európai identitás vagy sem, abból a szempontból fontos, hogy rámutat a gondolkodási keretekre.

Létezik tehát egy olyan diskurzus, amely abból indul ki, hogy az európai identitás hiányzik vagy hiányos, tehát – valamilyen imaginárius lehetőséghez képest – nem teljes. Nem lenne nehéz érveket hozni az európai identitás hiányának alátámasztására, ahogyan arra sem, hogy tulajdonképpen van valamilyen európai identitás. Az előzőt alátámaszthatja például az EP-választásokon

mutatkozó politikai érdektelenség, a másikat viszont az, hogy Európa kortárs történetében is több olyan mozzanat, konfliktus, terv vagy előterjesztés stb. volt, amely olyan megkülönböztetéseket tartalmazott vagy hozott létre, amelyek – legalábbis egyfajta identitásfelfogás alapján – már identitásként értelmezhetők.

Az európai identitás hiányát alátámasztó politikai érdektelenség kapcsán azonban feltehető a következő kérdés. Mondható ugyan, hogy az EP-választásokról való magyar távolmaradás szigorúan véve a magyar politikai életre adott reflexió, s nem az európaire, de vajon miért nem kötődik az európai uniós választás az Európai Unióhoz? Nem lehet, hogy éppen itt van valamilyen baj?⁴ Úgy vélem, a kérdésfeltevés jogos, politikaelméletileg és filozófiailag is kibontható és elmélyíthető. Azonban azok a válaszok, amelyek az identitás-teremtésen keresztül közelítenek a dilemmához, nem problémamentesek. Olyan kérdéseket vetnek fel, amelyek több oldalról is érintik a demokratikuság dimenzióját, illetve rámutatnak a modern identitás- és szubjektumfelfogás általánosan elterjedt, paradigmatiszus változatának korlátaira.

Az azonosságtól a különbözőségig

Az egységes és homogén cselekvő képének megismétlődését az egyetemes szintjén elősegíti az, hogy az Európai Uniót a szakirodalom döntően az állam paradigmáján belül értelmezi. Más megfogalmazásban: annak ellenére, hogy az EU állam létét nehéz alátámasztani, „az EU-val kapcsolatos szakirodalom túlnyomó része a nyugat-európai állam egyfajta leegyszerűsített képzetén, mint szemüvegen keresztül tekint az EU-ra” (Böröcz–Sarkar, 2005: 153.).⁵ Az identitás egy ilyen keretbe kerül, egy teljességhez képest gondolják el, ezzel tipikusan hiánydiskurzussá változtatva. A hiányzó identitás politikailag releváns hiány, ami megalapozza a hiány felszámolására irányuló törekvést is. Ami tehát valóságos, az nem az identitás, nem az állam, hanem az a *diskurzus*, amely azt *hiányzónak* tünteti fel. Tágabb értelemben véve azok a gondolkodási keretek, amelyek lehetővé teszik a nem létező teljességre való törekvést.

Ha tehát az a kérdés, hogy lehetséges-e egyáltalán európai identitás, akkor okkal lehet mellett érvelni – mint ahogy például a filozófus Cerutti teszi (2003) –, hogy az EU nem állam, tehát ezen az úton haladva kétséges, hogy sikerrel járnak-e a vonatkozó politikai kísérletek. Másrészt pedig ha egy ilyen értelmű identitás volna kívánatos az Európai Unió számára – amire a brüsszeli elit vágyik –, akkor az logikus következményként hívja életre az euroszeptikus érvelés *európai* identitás-ellenességét (Cerutti, 2003: 31.). Másként szólva az európai elit vágya egy erős Európára egy ehhez kapcsolódó, ezt erősítő szintén erős identitáson keresztül, szoros logikai és politikai kapcsolatban van az euroszeptikus jelenséggel és az Európa-ellenes nacionalizmusokkal. Az eu-

rópai identitássteremtő kísérletek inkább erősítik az euroszeptikus érveléseket, mintsem gyengítenék azokat.

A politikai és akadémikus identitásvitában érvényesülő és általában is elterjedt identitásfelfogás azonban a létező filozófiai és politika- valamint diskurzuselméleti reflexióhoz mérve meglehetősen elnagyolt. Ám lehetséges, hogy ez nem az identitáskonceptiókra (vagy politikai szubjektivitásra) irányuló filozófiai és elméleti reflexiók elhanyagolásából fakad, mint inkább természetes következménye a domináns nyugati politikafelfogásnak. Utóbbi egy olyan paradigma, amelyben kibogozhatatlanul összefonódik az állam, a politika és az identitás attribútumának tekintett homogenitás és egység. Kymlicka szavaival szólva, „(a politikai gondolkodás liberális és demokrata áramlata a huszadik században) a polisz olyan idealizált modelljével dolgozott, amelyben az állampolgárok közös elődökön, nyelven és kultúrán osztoztak.”⁶ E felfogás tehát azt feltételezi: ahhoz, hogy a politikáról gondolkodni tudjunk, szükséges egy olyan nép vagy démosz, amely jórészt homogén és egységes. Másként fogalmazva, az Azonosság paradigmáján belül mozog.

Ez viszont nem engedi meg, pontosabban hibaként tünteti fel a politikai közösségen belüli pluralitás *átpolitizált* formáit. A különbözőség olyasmis lesz, ami bármikor „elfajulhat” és a közösséget léteiben fenyegetheti.⁷ Az identitással az a probléma, hogy széttöredezi, konfliktusokba kergeti a „politikai közösséget”. Az EU esetében viszont az euroszeptikus érvelésben az identitás a következő funkciót tölti be: az adott politikai realitás az, hogy identitások *vannak*, ezért nem lehet azokat egyetlen egy nagy, idegen egységbe olvasztani.⁸ Identitás és identitás viszonya kizáró.

Mind az európai identitásra pályázó, mind az azt lehetetlennek vagy veszélyesnek minősítő felfogásban az identitás univerzális és egységes, a homogenitás képzetét idézi fel. Csak éppen az egyik a partikuláris, jelen esetben alapvetően nemzeti szinten, míg a másik az ehhez képest értelmezendő univerzális, azaz európai szinten mozog. Habár közbe lehet iktatni további partikuláris szinteket, s az emberi természetet úgy definiálni, hogy az többszörös identitással is képes élni, *ismeretelméleti* szinten ez ugyanúgy fenntartja az egyes identitások jóllartikuláltságát és tulajdonképpeni zártságát.⁹

A jóllartikuláltsággal és a zártsággal kétfajta kritikai megközelítés is szembeállítható. Az egyik a fogalomhasználat problematikusságára mutat rá, a másik viszont az Európai Unió jelentette realitás értelmezéséből indul ki. A fogalomhasználat reflexiója szempontjából az általánosan elfogadott politikai identitásfelfogás tehát így foglalható össze: egy *polity*, egy démosz, egy közös kultúra és értékrend. De ugyanaz a fogalom, az identitás – a jelenben – már nem, vagy nem csak az *Azonost* jelenti, hanem a *Különbözőt* is; másként szólva az identitás fogalma a nyugati világ komplexszé válásának tapasztalatára referál.

Az érvelés másik oldala, látható volt, az EU természetére teszi fel a nagy kérdést: miféle is a nyugati politikai fogalmak szerint? Állam-e? Vagy jó vol-

na-e, ha az lenne? Lehet-e az egyáltalán? Ha államként gondolják el, akkor a Kymlicka által leírt paradigmát ismétlik meg ezen a szinten is: Egy közös kultúrán, esetleg nyelven osztozó polgárok összességéként fogva fel azt, vagy állítva fel az összes lehetséges értelmezés mércéjéül. De ha az EU nem állam, és nem valószínű, hogy az lesz, akkor az alapját alkotó démosz, a kapcsolódó identifikációs formák sem kell, hogy ezt a modellt kövessék. Másként szólva, az EU „realitása” ássa alá a klasszikus identitásfelfogás alapjait – és egyúttal értelmező és normatív érvényességét is.

Ugyanakkor nehéz lenne leplezni az itt vázolt álláspontok politikaiságát. Például Cerutti, amikor filozófiailag próbálja számba venni az európai identitás szükségességét vagy szükségtelenségét, akkor nemcsak abból indul ki, hogy az euroszeptikus érvelés tulajdonképpen plauzibilis, mivel egy olyan identitásfogalommal dolgozik, amely kizárja az univerzális (itt: a nagy közös európai) és a partikuláris szint (itt: a kis saját nemzeti) közötti közvetítés lehetőségét, valamint hogy a politika elméleti és tudományos megközelítésében használt identitásfogalom – kidolgozottságát és reflektáltságát illetően – körülbelül olyan finom, mint a rasszistáké. Emellett nem titkoltan polemikus is, amikor kritikáját azzal a „brüsszeli elittel” szemben fogalmazza meg, amelyik az EU demokratikus deficitjének, illetve az európai döntéseknek, vagy magának az EU legitimitás-problémáinak a megoldását egy, a nemzetállamihoz hasonló identitás megteremtésében látja. A *megoldás* útjait máshol kell keresni. Érvelése rendkívül plauzibilis: olyan tényezők jelentőségét emeli ki az európai identitássteremtés programja szempontjából, mint a döntéshozatali szintek és a nyilvánosság bővítése, a már létező intézmények társadalmi kapcsolatainak nyitottabbá tétele, vagy az, hogy az EU – mint már létező szervezet – szempontjából fontos kérdések átpolitizálhatóságát segíteni kell (lásd Cerutti, 2003: 34–41.).

Az univerzálístól a partikulárisig, és vissza

Érdemes azonban nem az EU természete s intézményeinek ideális elrendezése adható válaszok, hanem az „identitás” problémakörével megcélzott alanyi kör problémája felé vezetni tovább a gondolatmenetet. Az identitás, ami itt felvetődik, paradox módon éppen azokat zárja ki a megoldásból, akiket megjelöl ezzel a fogalommal. Másként szólva, az identitás hiánydiskurzusában, ami a hiány felszámolására irányuló törekvések mozgósítója, éppen azoknak a hangja nem hallatszik, akiket megérint, megszólít és megteremteni akar. Ez a paradoxon a demokrácia paradoxonja is: lehet-e vajon ott demokrácia, ahol nincsen démosz? Másként feltéve a kérdést: a cselekvőnek (alanynak) szükségképpen meg kell-e előznie a cselekvést? Egy lehetséges identitáskritikai és modernitáskritikai válasz szerint *nem*. Legalábbis nem abban az értelemben, hogy az egységes, homogén alany híján le kellene mondani az értelmes cse-

lekvésről; tulajdonképpen csak az *egyetlen*, egylényegű politikai cselekvésről kell lemondani. Másként szólva – érvelhetünk – a politikának kell előbb léteznie, nem pedig a cselekvőnek; demokrácia elképzelhető „nyitott koalíciós” alapon is, és ehhez nem szükséges az egységes alany, akire visszavezethető lenne minden cselekvés, pontosabban értelmes cselekvés (vö. Butler, 2006: 60–62.). Ez elsősorban azt jelenti, hogy nem kell előre adottnak lennie tartalmilag az alanyiságnak. Ahhoz lényegében bárki hozzájárulhat, és ez komolyan felveti az alanyiség és identitás *demokratikusságának* kérdését, mivel egy előre adott, előírt identitás implicit vagy explicit kizárásokat tartalmaz – elsősorban azáltal, hogy *véglegesnek* tekinti a közösség értékeit, az alany természetét, illetve szükségszerűnek tünteti fel magának a koalíciónak, az egységnek – mint végeredménynek – a létrejöttét. Az európai esetre lefordítva: nem is kérdés, hogy kellene európai identitás; és ennek a kijelentésnek a természetessége elfedi az identitásfogalomban történetileg meghúzódó jelentéstartalmakat, és ezzel lehetővé teszi azok további zavartalan működését is.

A helyzet viszont némiképp bonyolultabb, ha túllépünk az egyébként jogosnak tekinthető itt vázolt identitáskritikán, a feszítő, kényszerítő identitáskonceptciók kritikáján. Ez a túllépés nem írja felül a kritika hitelességét, inkább rámutat arra, hogy az identitásban munkáló alapvető dilemma a partikuláris és az univerzális szint *összeegyeztethetősége*. Másként szólva, éppen annak a térnek a minősége, ami a politikai élet centrumában áll, amely a keretet szolgáltatója, és ami érthetővé teszi az egyes, eltérő törekvéseket.

Hogyan jön létre ez a tér? Szükséges-e egyáltalán? Egyes érvelések szerint szükséges, és nem csak azért, mert az érveléseket érthetővé kell tenni egymás számára, hanem azért is, mert ha az egyes partikuláris „identitások” teljességgel „otthon vannak magukban”, vagy „önmaguk tisztaságával telítődnek”, akkor a következmény erőteljes kizárás, határvonás más csoportok irányában (lásd pl. Torfing, 1999; Norval, 1994; Laclau, 1996). Ha pedig az egyének közötti kapcsolatok csak lazán integrált identitásokban jelennek meg, akkor az azzal a veszéllyel fenyeget, hogy a „jogilag legitimált magánszférára” és „a technokrácia által uralt politikai szférára” válik szét a társadalom (lásd Torfing elemzését Laclauról, 1999). Másként szólva, a szándékos kizáródás az univerzálisból azzal a veszéllyel fenyeget, hogy semmilyen lehetőségük sem marad az érintetteknek arra, hogy beleszólhassanak azokba a döntésekbe, amelyek hatással vannak az életükre, illetve tiltakozhassanak azok ellen. Webert követve viszont az mondható, hogy a bürokrácia uralmával szemben a legjobb megoldás a politika (lásd Weber, 1998; Palonen, 1999); sőt az a politizálás, ami nem szűkíthető csak a politikusok tevékenységére.

Ebből levonható egy olyan következtetés, ami kevésbé univerzalista. Szükség van politikára, szükség van arra is, hogy egy csoport magát az egyetemes terminusokon keresztül – is – megfogalmazhassa, s nem utolsósorban, formálja is ezt az univerzális teret és a terminusok jelentését (és ez a lehetősége

elismerődjön). Ez felfogható egy nagyon fontos demokratikusság-kritériumnak is. A másik fontos következtetés viszont az, hogy ehhez a tevékenységhez még mindig szükség van arra, hogy létezzen partikuláris szint, és hogy elismert legyen a politikának ez a látószöge is, még ha közel sem ez jelenti a kortárs paradigmát. Ez viszont a *diskurzus* fogalma felé vezet, felvetve az identitáskutatás lehetséges útjainak kérdését is.

EURÓPA-DISKURZUSOK

Az Európa-diskurzusok sokfélesége

A diskurzus, mint olyan – mivel nem kötődik kizárólagos cselekvői körhöz, területhez vagy szférához – alkalmas arra, hogy megmutassa azokat az artikulációkat és lehetőségeket, amelyek nem egyetlen adott pontban koncentrálnak sem a személyi kört, sem a tárgyat illetően. Ez éppen amiatt fontos, mert az európai identitásról szóló értekezések – és a politikusi diskurzusok is – éppen azoknak a világot, nyelvét, tapasztalatait hagyják ki a képletből, akikről az állításokat teszik. Másként szólva, *nem hallatszik az érintettek hangja*.

Amennyiben ezt a jelenséget magát is a politikai gondolkodás körébe soroljuk, akkor talán jobban érthetőbbé válik, bár elfogadhatósága kérdéses marad. A megszólítottak, megnevezettek, sőt felszólítottak (nincs identitás – legyen identitás) hangja azért nem hallatszik, mert az alapprobléma, ami életre hívta az identitásdiskurzust és az európai identitás iránti igényt, az EU demokrácia-, illetve legitimitás-deficitjéből származik.¹⁰ Pontosabban annak a személyi körnek a politikai problematizációja, amelyik úgy véli, hogy ez a deficit alapvető jelentőségű az EU és saját maga számára is. Ebben az értelemben az európai identitásproblémák politikai artikulációja sokkalta inkább ennek a körnek az identitását tükrözi – s ennek mibenléte valamennyire kivehető az Európa szubsztantív értelmezésére tett kísérletekből is, mint amilyen Európának civilizációs centrumként való elgondolása (lásd Ifversen, 2005). Ebben a relációban tehát nem az a kérdés, milyen a *másik* diskurzusának „mormolása”, és hogy ez utóbbi mennyiben hordozza magában az identitás és egy Európára irányuló politika belső lehetőséghálóját.

Ha Európát illetően a modernitás identitáskritériumai – egység, azonosság, belső homogenitás – alapján nem is lehet beszélni identitásról, Európa-diskurzusokról bizonyosan lehet. Másként szólva, mind történetileg, mind pedig a jelenben voltak és vannak olyan diskurzusok, amelyek azt érintik vagy járják körül, hogy „micsoda Európa”, hogy szükség lenne „Európára”, illetve mit jelent az „európaiság”. Vagy éppen, hol húzódnak Európa valódi határai: meghatározzák-e a földrajzi határai, és mi a helyzet a belső, kulturális határokkal, valamint mindazzal, ami a határon túl van. Annyi mindenképpen el-

mondható, hogy Európa határai bizonytalanok, vitatottak és minden határhúzási kísérlet mélyen politikai és egyúttal mélyen identitás-probléma is; szubsztantív módon érinti az (át)politizált Európa problémáját. Ezek a diskurzusok mindig többet mutatnak meg, mint egy, a beszélőtől teljességgel elvált objektív tárgy szenvtelen rajzát. Még ha formálisan erről is van szó, minden ilyen rajz egyúttal egy viszony kifejeződése is a dologhoz. Ezek a rajzok, amennyiben nem egy titkolt magánbeszédhez tartoznak, egyúttal mások számára is nyilvánossá és lehetővé teszik az elfogadást vagy az elutasítást.

Az európai értelmiség régóta beszélt Európáról. Ez a több évszázados Európa-diskurzus mégis mára jórészt hagyomány lett, amiről aligha tudunk bármit is mondani, ha nem vagyunk a téma specialistái. Márpedig a politikai identitás mindig többeket érint, mint egy téma specialistáit. Ez pedig jó ok egy hasznos, ámbar korlátos megkülönböztetés bevezetésére. Cerutti követve beszélhetünk *kulturális* és *politikai* identitásról (Cerutti, 2003). Míg a kulturális identitás ezt a hosszú történeti Európa-diskurzust takarja, amelyből bármikor lehet meríteni érveket, ha igazolni kell az egységes Európa létét, addig a politikai identitás az elmúlt évek „politikai tapasztalata”. Miként írja: „A politikai identitás a politikai és társadalmi tapasztalat szellemi kidolgozásának az eredménye, amelyet Európában a háborúk és a népiirtás 30 éves (vagy még inkább, évszázadokon átívelő) tapasztalata jelent, majd később 50 év jólét az együttműködés eredményeként” (Cerutti, 2003: 28). Ámbár ebben az esetben elgondolkodtató, hogy *kinek* is a tapasztalatáról van szó; mennyire érvényes ez például a keleti bővítés után, vagy csupán csak Magyarországra?

Ahhoz, hogy ne kerüljünk újra Szkülla és Kharübdisz közé, vissza egy olyan gondolkodási modellbe, amelynek duális párhuzamai között lehetetlen a közvetítés, a határvonások pedig kizáróak, mint a sok szerteágazó partikuláris „identitás” és a nagy európai „identitás” kapcsolata esetében, lényegében az szükséges, hogy behozzuk a cselekvés, vagyis az alkotás és teremtés motívumát. Az egyik lehetőség szerint valahogyan ki kell egyensúlyozni a viszonyt, vagy ki kell nyilatkoztatni az identitás iránti igényt, létének alapjait, szükségességét. Így azokról a dilemmákon kell gondolkodni, amelyek egy potenciális politikai cselekvés felé mutatnak: hogyan is lehetne európai identitást teremteni? Szükségesek, elégségesek ehhez a már deklarált politikai elvek – egyenlőség, szociális biztonság például –, az elgondolt nemzetközi szerepvállalás a világban a civilizáció jegyében és terjesztésében (az EU „láthatósága” a polgárai irányában, mint identitásteremtő tényező), a létező intézmények és a döntéshozatal szervei? Utóbbi esetben nem kellene-e több döntéshozatali szintet és szervet létrehozni, a létező intézmények és az emberek kommunikációját erősíteni, az „EU” mint olyan mibenléte szempontjából releváns témákat nem csak döntés tárgyává, hanem átpolitizálttá is tenni (lásd i. m. 34–41.)? A válasz, talán igen. Talán nem, inkább valami más. A másik lehetőség ezeknek a *talán*oknak a bevonása az elemzésbe, vagyis azokat a lehetőségeket áttekinteni, amelyek az

európai identitásdiskurzusban felmerültek. Ebbe beletartozhatnak a tudományos, értelmiségi, politikusi, és nem kevésbé, a „nemzeti” diskurzusok is.

A közöttük lévő különbség – annak ellenére, hogy mind a „politizálás” lehetséges módozatának minősül – mégis jelenlévő és fontos. Ugyanakkor az is elmondható, hogy a politikai lehetőségek *tárát* mindegyik képes gyarapítani. Ezt a vonást figyelembe véve a kulturális és politikai identitás értelme, és a közöttük lévő kapcsolat továbbértelmezhető. Az identitásdiskurzusok egyrésztől azoknak az érveknek a sokaságát jelentik, amelyekből korlátozás nélkül lehet meríteni. A politikai identitásdiskurzusok viszont az aktuális politikai helyzetben léteznek, és olyan lehetőségeket tartalmaznak, amelyek valamilyen mértékben a már létező tapasztalatokhoz kötődnek. Habár a tapasztalat képlekeny fogalom, itt az Európa-toposzt hordozó kulturális identitásdiskurzusokhoz mérve nyeri el az értelmét. Érzékeltetendő a különbséget: a toposz az ókori görög gondolkodásban egyszerre jelentett *helyet* és *diskurzust* (Maciel, 2006), másként szólva „az érvelés helyét” (Kerferd, 2003: 44.), azaz ahonnan az érvek meríthetők, sőt, ahonnan *további* érvek meríthetők (lásd Palonen értelmezését, 2006). Ehhez képest elgondolható egy másfajta diskurzusfogalom, amely az aktuálisan létező politikai alternatívákat és lehetőségeket hordozza. Másként szólva radikálisan a jelenhez kötődik, és ebből fakadóan azokat a kulturális identitásdiskurzusokat is tartalmazza, amelyek az aktuális politikai szituációban fontosak. A politikai diskurzus ebben az értelemben tehát elsősorban aktualizáció, olyan cselekvés, amely a politikai tényezők, erők és konfliktusirányok kontextusában aktualizálja a lehetséges politikai variációkat. E történeti artikulációk tehát az *identitás(diskurzus)* lehetőségei, de nem részei automatikusan azoknak.

„Európa” politikusi teremtése

Ezen a ponton a politikusi diskurzushoz értünk el, amely a fentebbiek fényében egy átmeneti típus, mivel – elsősorban a képviselő logikája alapján – kötődni próbál a képviseltek konkrét, már létező tapasztalataihoz, ugyanakkor módja és lehetősége van egy olyan diskurzus folytatására, amely nyelvileg nem elérhető a képviseltek szintjén.

A politikusi diskurzus értéke azonban kettős: egyrésztől a politikatudomány huszadik századi hagyománya jellemzően értéktelennek tekintette (megfelelően a „politikához” fűződő, a 19. század végéig általánosnak minősülő attitűdnek), ezért a gyakorlati, cselekvő politika, a politizálás eme kitüntetett formája csekély jelentőségű volt (lásd Palonen, 2006). Másrésztől azonban, akármennyire is képes bővíteni a politikaértést, a politikusi politizálás csak a politizálás egyik lehetséges dimenziója.

Jan Ifversen elemzése alapján a kortárs politikusi diskurzusokban Európa szerepe és identitása lényegében beleilleszkedik a felvilágosodás hajnalá-

ig visszavivő „civilizációs” diskurzusba, ami hagyományosan a „barbár” ellenfogalmát implikálta és cselekvő értelme volt. Másként szólva nem csak szubsztantíve jelölte a beszédközösséget („civilizáció”), hanem terjesztette is ezt („civilizáció”) (lásd Ifversen, 2005). Az Európai Unió vezető politikusainak kijelentéseiben az EU olyan civilizációs értékek birtokosa és sűrítője, mint a demokrácia, szabadság, emberi jogok, szolidaritás, prosperitás, és a különbségek elismerése, amelyek Európa és az Európai Unió történetének különböző szakaszaiban horgonyozhatók le. Így a szabadság és az emberi jogok tipikusan a felvilágosodáshoz kötődnek, míg a béke az EU „alapító mítoszának” a része, a sokféleség elismerése pedig egy olyan rendszer működtethetőségét jelenti, amely „egység a sokféleségben”; s mivel ezek nem csak Európa, hanem a világmindenség egyetemes értékei is, Európán kívül is érvényük van és terjeszthetőek (i. m. 15–16.). Ezek a civilizációs értékek Európát/az EU-t a történelem menetében és a világban egyszerre helyezik el: egyrészt – meglepően nyíltan – egy fejlődéselvű világfelfogást példáznak, másrészt pedig az EU-identitás egyik meghatározó elemének tekintett nemzetközi szerephez kapcsolódnak (i. m. 16.). Például az egykori alkotmánytervezet szerint Európának biztosítania kellett volna ezeket az alapvető értékeket, méghozzá a civilizáció és a fejlődés útján járva. Hasonlóan, Európának kötelessége a civilizációs, azaz saját értékeinek képviselete, védelme és terjesztése a világban; és létezése lényegében akkor legitim, ha képes hozzájárulni a civilizáltság egyetemes értékeihez. Sőt, Európa maga a válasz a globalizáció jelentette kihívásra (i. m. 14–16.).

Az európai politikusi diskurzus civilizatorikus elemei az EU és Európa identitásának alternatív rajzát nyújtják; ezt az identitást – részben – az egyetemes, de láthatóan ezt nem kizárva a specifikus, illetve mélyen európai értékekhez kötve. Ezek viszont rögtön felvetik a kérdést: mi a különbség az EU „civilizációs missziója” és az „imperializmus” között (a civilizációs diskurzusba ágyazott európai identitáskonceptió problematikusságát maga Prodi is érezte, amikor ezekről beszélt, s hangsúlyozta a különbséget) (i. m. 16.). Az EU civilizatorikus identitáskonstrukciója azonban leírható egy sajátos „projekcióként” is, vagyis olyan utópiaként, amely nem magában Európában valósul meg, de Európát jeleníti meg szubsztantív értékein keresztül, méghozzá a nemzetközi viszonyokban az alapján a feltételezés alapján, hogy az EU „nemzetközi identitása” befelé, a polgárai számára is jelentős: láthatóvá teszi az EU-t (lásd i. m. 17–18.).¹¹ Európa „Másika” azonban – írja Ifversen – alig kutatott; a fő kérdés az szokott lenni, hogy „mi Európa” és „mire képes Európa”. Kicsoda, micsoda az európai identitás, diskurzuselméleti fogalommal élve, „konstitutív külseje”, amihez képest ez az identitás elgondolódik? Első körben az idegenség hagyományos formái, amelyek a „civilizáció” történeti, politikai ellenfogalmához, a „barbárhoz” kötődnek. Vagyis az európai civilizációs szintet el nem ért államok, a káosz, a terror államai (i. m. 18–19.). Ezeket azonban, megfelelően a civilizáció, mint cselekvés gondolatának, a szubsztantív centrumhoz (a cselekvőhöz) kell

hasonlatossá tenni. A viszony jellegzetessége azonban az, hogy fenntartja az aszimmetrikus viszonyt az „én” és a „másik” között – mutat rá Ifjersen. Ugyanakkor a viszony differenciáltabb, amint a „szomszédokhoz”, illetve azokhoz érünk, akik az EU tagjai lehetnek. Itt már látható az igény, hogy a civilizáció–másik-viszony aszimmetriája csökkenjen, és az európai identitásdiskurzus elmozduljon az eurocentrikus alapoktól (vö. i. m. 19–21.). Talán ez nem véletlen: a „közeli idegen” valóban annyira közeli, hogy például eleve vitatott Európa geográfiai határa, illetve kulturális, vallási törésvonalainak szerepe, ami a határokat már nem kívül, hanem az intézményesen is összetartozó Európán belül helyezi el.¹²

A politikusi diskurzus fentebb elemzett része tehát határozottan univerzális szinten mozog, az európaiságot, Európát vagy az EU-t keríti körbe vagy definiálja, pontosabban juttat valamilyen értelmet neki. Nem csak Európa jelentéses „körbekerítése”, hanem identifikálódásra való „felkínálása” jegyében is. A cselekvők diskurzusa ez, azoké, akik a döntéseket hozzák, vagy képviselni próbálják az – úgy tűnik, javarészt – ismeretlen „valakiket”.¹³ Nem ad választ azonban arra, hogy az „érintettek” mit gondolnak erről a konstitúcióról, elfogadják-e. Nem veszi számításba elméleti szinten sem azt, hogy az identitás – mint identifikáció – nem csak elfogadás, hanem hozzájárulás és teremtés is. A tapasztalati beágyazottság miatt nem idegeníthető el azoktól, akiket érint; másként szólva, teljesen sohasem instrumentalizálható.

Egyúttal ez a diskurzus jól láthatóan arra is kísérletet tesz, hogy kijelölje az idegenséget, azt, ami a határon túl van. Ennek a jelentősége kiemelkedő, mivel az identitás mindig relációs, azaz mindig kifejez valamilyen viszonyt a releváns másikhoz. Sőt, önmagát ehhez a másikhoz képest konstituálja. Az identitás *demokratikussága* szempontjából feltehető egyik legelterjedtebb kérdés azzal foglalkozik, hogy miképpen válik a másik, az idegen az identitás belső, szerkezeti elemévé. Ellenség lesz-e vagy versenytárs? Fel kell-e számolni, fegyverrel vagy „kultúrával”, vagy meg kell előzni, rivalizálni kell vele? S tulajdonképpen ki is ez a másik?

Feltehető még egy kérdés a demokratikusság kapcsán, nem teljesen függetlenül az előzőektől. Ennek a kutatások mikéntjére is hatása van. Míg az előzőek „felülről” közelítettek az identitás kérdéséhez, a politikai identitás-probléma elméleti (normatív) vagy politikai megoldásának útjait keresve, addig nem sok mindent lehetett megtudni azokról a diskurzusokról, amelyek nem az egyetemes szinten, nem absztraktan és nem a politikai relációktól megtisztítva zajlottak. Tulajdonképpen azokkal a konkrét elemekkel penetrálódtak, amelyek lehetővé teszik egy relációs identitásdiskurzus létrehozhatóságát. Az érthetőség, „tapasztalatok” olyan fogódzóit jelentik, amelyek értelmet adhatnak azoknak a politikai artikulációknak, amelyek az Európához kötődő, bizonyosan versengő jelentésadásokat teszik lehetővé.

A POLITIKAI IDENTITÁSKONSTRUKCIÓK DEMOKRATIKUSSÁGA

A fentebbiek összegezhetők akként az igényként, hogy fordítsuk meg a vizsgálat kiindulópontját; *ne* az Európai Unió és annak kapcsolódó problémái, *ne* a politikai identitásdiskurzusok részét képező, de azt gyakorlatilag is kimeríteni képtelen értelmiségi (tudományos)¹⁴ és politikusi problematizációk alkossák a kiindulópontot. Ennek nagyon világos módszertani következményei vannak, mivel a zajló vagy lezajlott (történeti) diskurzusok szintjére irányítja a figyelmet.

A következőkben a magyar Európa-diskurzust *kivételes esetként* kezelem, így mód nyílik arra, hogy érzékeltethető legyen az identitásformálódás egyik meglehetősen konkrét szintjének, illetve az univerzalisztikus koncepciók problémaérzékelési szintjének *a különbsége*. Kivételes eset, vagy határhelyzet-definíció alatt a domináns értelmezési minták határeseteit értem, amelyek által felmutatható azok lényeges tartalma, illetve az azoktól való eltérések sokfajta útja is. A kivételes esetben való gondolkodás, miként Szabó megjegyzi Schmitt kapcsán, szokatlan, ám nem ismeretlen gondolkodásmód (lásd Szabó, 2003: 83.), mondhatnám, filozófiai stratégia; jelen esetben is erről van szó.¹⁵

A magyar politikai diskurzus itt bemutatott részlete, nem valamilyen páratlan egyediségként, hanem az identitásdiskurzus és identitásformálódás szintjeként azt mutathatja meg, hogy (1) létezett Európa, létezett olyasmi, amelyet valamilyen értelemben identitásként lehet jelölni, (2) ez a már létező diszkurzív elemekkel, például a nemzeti, pártpolitikai, etnikai stb. identitáselemekkel (is) szorosan összekapcsolódva artikulálódott, (3) integrálódott a létező, illetve csoportformáló politikai konfliktusokba. Mindez – Bourdieuvel szólva – a társadalmi világ felosztását is jelenti. A politikai – és tudományos – csoportok küzdelmében létrejövő imaginárius tagolódások csoportokat és identitásokat teremtenek, ismernek el, vagy éppen szüntetnek meg (lásd Bourdieu, 1985). Úgy is lehetne fogalmazni, hogy a politikai identitások valósága mindenekelőtt képzetes valóság, amelyet áthatnak az érvényes értelmezésekért és valóság-felosztásokért folytatott küzdelmek. Ezért aztán minden felosztás, beleértve az elemzési egységek határait is, vitatható és egyúttal változékony is.

A relációs identitások feltételszerepe

Susan Gal 90-es évek elején megjelent tanulmányában Bartók Béla 1988-as magyarországi újrateremtésének politikai kontextusát, illetve az ehhez kötődő Európa-képet elemzi (Gal, 2000). Írása azt mutatja, hogy az Európa-kép sohasem volt elválasztható azoktól a konkrét politikai helyzetektől, amelyekben a szereplők magukat megfogalmazták, például nemzet(i)ként. Az Európa-kép, épp diszkurzív komplexitásánál fogva, szorosan kötődött a „Nyugat”-képhez;

vagyis azt mutatta, mit jelent a „Nyugat” vagy „Európa” a megszólalók identitásában (vö. még Gal, 2000: 269.). Míg a 19. század hajnalának liberálisai számára a Nyugat, illetve Európa pozitív értékkel bírt, sőt, Magyarország „komparatív párja” volt, amellyel az ország és annak aktuális helyzete összehasonlíthatóvá vált, a jövő lehetséges útjai pedig felvázolhatóak voltak, addig a század végére a kép differenciálódott, és német hatásra megjelent a kelet felé vonzódás, a „turáni eredet” mítosza, amely gazdag művészi leképeződést is nyert. Ez az időszak, legalábbis bizonyos csoportok esetében, jelentős szembefordulás a nyugattal.

A huszadik században a variációk tovább bővültek. Ezek közül érdemes megemlíteni az 1930-as évek népies, harmadik utas szerzőit, akik számára a Nyugat és Európa nem játszott sem teljesen pozitív, sem teljesen negatív szerepet; mindenekelőtt megújítani akarták, párhuzamban azzal, amit „magyarnak” gondoltak. A diktatúra jelentette rendszerváltás természetesen orientációváltást is jelentett, de a 80-as évekre ez már nem egyértelmű. Gal elemzése azt mutatja, hogy Bartókon és Bartók diszkurzív uralásán keresztül lényegében az Európa-kép teljesen pozitív értéket nyert, miközben szorosan kötődött a sajátos nemzetfelfogásokhoz és identitáskonstrukciókhoz. Másként szólva, Bartók újratemetése egyszerre tette lehetővé azt, hogy a 80-as évek végén formálódó politikai mozgalmak artikulálhassák identitás-elképzeléseiket, és azt is, hogy ezek közül *egy* hegemonizálható legyen. A rendszer akkori vezetői legalábbis úgy vélték, hogy megfelelő eszközök vannak a kezükben ehhez. Az eljárás egyébként felfogható egy totalitárius rezsim „kooptációs stratégiájának” is, vagyis olyan gyakorlatnak, amely megengedi az alternatívák artikulálhatóságát, ám szigorúan ellenőrzött keretek között, annak érdekében, hogy a rendszerben felgyülemlett kielégítetlen követelések és várankozások kezelhetőek legyenek valamilyen módon (lásd Torfing, 1999). Ebben a kooptációs stratégiában ugyanakkor központi elem volt „Bartók” – egészen konkrétan Bartók hamvai, vagyis valamilyen „tárgyi” Bartók, aki/ami körül rítus szervezhető –, akinek lényegi jelentéstartalmaként lehetett felmutatni az európaiságot, a rendszer Európához való kötődését, és nyilván az ebből a relatíve fixál(ható) diszkurzív csomópontból aztán a legitimitás-diskurzus kirajzó érveit is. A történet viszont más fordulatot vett, és Bartók temetésének legérdekesebb vonása éppen az, hogy a nyílttá tett diszkurzív csomópont alkalmassá vált arra, hogy a formálódó politikai ellenzék csoportjai eltérő jelentéseket tulajdonítsanak neki. Így lényegében Európa kapcsán voltak képesek felmutatni sajátos karakterüket, különbözősüket, értéküket s egyúttal azt a nyelvet is, amit ennek formálása során használtak. Röviden szólva, identitásukat.¹⁶ Ez ugyanakkor nem csak identitásukat, hanem „Európát” is – újra – megerősítette.

Magyarország esetében legalábbis elmondható, hogy történetileg az Európa-diskurzus, benne azzal a kérdéssel, hogy „micsoda is Európa”, „mit jelent (nekünk) Európa”, nem vált el azoktól az elképzelésektől, illetve azokkal együtt

formálódott, hogy mit jelent a konkrét helyzetben politikai cselekvőnek lenni, egy bizonyos politikai csoportosuláshoz tartozni, vagy hogy tartalmilag miként lehet egy fikcionált „mi” nevében beszélni. Ez a diskurzus értelemszerűen nem az Európai Unióról, a Szén- és Acélközösségről, a Gazdasági Közösségről szólt. Magyarország Európai Unió csatlakozása jóval későbbi, mint hogy „Európa” megjelent volna a politikai képzeletben, és annak konstitutív részévé vált volna, egy olyan politikai horizontot hozva létre, amelyben az újkeletű várakozások helyt kaphatnak. Mindez alapul szolgálhat annak az állításnak, hogy a magyar politikai diskurzus történetében Európa alapvetően kulturális, nem pedig intézményi tényező volt; másként szólva, egy magyar európai identitás diszkurzív alapja vagy előzménye egy olyan történeti diskurzus, ami nem szerződéses rendszereként, döntéshozó szervként, vagy politikai rendszerként ismeri Európát.

A demokratikus politika kérdései

A magyar Európa-diskurzust kivételes esetként konstruálva meg arra lehet rámutatni, hogy az Európa/Európai Unió kapcsán elgondolt európai identitás természetessége, a tapasztalatok egységessége legalábbis kérdéses.¹⁷ Amikor egy olyan érvelés jön elő, hogy Európa elsősorban civilizáció, béke, jólét és így tovább, akkor nem annyira valamilyen testileg is létező tapasztalatról van szó, hanem olyan politikai *horizontról*, amely a jövőre vonatkozó várakozásokat formálja (lásd Koselleck, 2003). Ha az a kérdés, hogy lehet-e európai identitás, akkor a vonatkozó politikai diskurzusokhoz olyan folyamatosan megújuló és nekirugaszkodó értelmezési, lehetőségteremtési gyakorlatokként érdemes közelíteni, amelyek egy közös európai horizont megteremtésére tesznek kísérletet. Amennyiben diskurzusról volt szó, annak történetisége és helyhez, időhöz kötöttsége behoz a képletbe egy fontos összetevőt is. Egy horizontot nem lehet a semmiből létrehozni, és a létrehozás módja és határai is kultúrafüggőek. Ebben az esetben pedig nem biztos, hogy kíváncsatos egy ismeretlen egység, miközben gyakorlatilag is kérdéses a megvalósíthatósága.

Felvethető, hogy az eredeti kérdés megfordításával, amely az EU legitimitás-hiányából indította el az identitásproblémát, s aminek az eredménye a konkrét politikai diskurzusok bevonása lett, vajon nem váltja-e fel az egyetemes helyét a partikuláris. Másként szólva, egyszerűen csak a vitatott álláspont inverzéről van szó, és nem többről? Ugyanakkor éppen az a probléma, hogy az identitás által megjelölt alanyi kört, annak önteremtését vagy épp eme önteremtés hiányát figyelmen kívül hagyva, lényegében semmilyen identitást nem lehet létrehozni és megérteni sem. Ez azonban csak az egyik probléma, mivel még legalább két kérdés felvethető, és mindkettő érinti a demokráciát, a demokratikusságot.

Először is az Európa, az európai identitás, a politikai alany megjelölései stb. témakörébe tartozó lehetséges variációk létrehozói *nem* egyeztek meg azokkal, akik az identitás alanyának minősültek, ugyanezen diskurzusokon belül. Az alany néma maradt – egyébként saját maga, azaz ebben az esetben „a többiek” számára is. Bármilyen intézményes megoldást is vázoljon fel ugyanezen diskurzus, nem tudja megoldani azt a problémát, hogy a saját viszonyulása a felmerült-konstruált problémákhoz kizárja azt, hogy érdemben számításba lehessen venni az „embereket”. Ez viszont értelmezhetővé teszi a demokrácia kérdését, szint kérdéseként is, a partikuláris felé irányítva a figyelmet. Utóbbi elismerése nem a társadalmi lezárított diskurzusok szabad burjánzását biztosítja, hanem azokat a politikai diskurzusokat állítja a vizsgálódás centrumába, amelyek megcélazzák és hozzájárulnak az egyetemesnek tekintett keretek kijelöléséhez és tartalmi gazdagításához; ami persze soha nem lezárható és csöppet sem békés folyamat. Akárcsak a politika – mert ez az volna. Ha pedig nincsen ilyen diskurzus a gyakorlatban, akkor az elemzés éppen azt a lehetőség-feltételt lehet képes bemutatni, ami kizárja vagy korlátozza a variációkat, és ezzel azokat a kereteket is, amelyeken belül az alternatívák létrehozhatók.

A másik kérdés az identitás nyitottságával, a hozzá kötődő politikai attitűddel foglalkozik. Azokkal a magatartásokkal, amelyek nem csak a demokratikus politikát, hanem a politikai identitások demokratikusságát is megalapozzák. Jelen esetben a határvonások természete áll a középpontban, vagyis az, hogy a külső, vagy a politikai közösségen belül meghúzott határok, amelyek az identitás szempontjából konstitutívak, milyen minőségű másikat teremtenek meg. Ellenséget vagy ellenfelet? Nem az a kérdés, hogy van-e másik politikai csoport, hanem hogy milyen a minősége (vö. Mouffe, 2005). Az EU esetében felvethető, hogy legfeljebb riválisokról van szó, és történetében nem volt olyan „eredendő” konfliktus, amely megalapozhatott volna egy „erős” identitást. Nem háborúban született, nem ez volt a szovjet katonai fenyegetés ellenszervezete, hanem a NATO. Nemcsak a külső, de a belső konfliktus is hiányzik a történetéből; a nagy történeti példát felidézve: az „Egyesült Államok” csak a polgárháború után vált többes számúból egyes számú főnévvé (Cerutti, 2003: 36., 42.). A politikusi diskurzusok azt mutatják, hogy mindezek ellenére magára az EU identitására vonatkozó diskurzusok, amelyek jórészt a nemzetközi szerepvállalásban vagy annak kapcsán manifesztálódnak, az idegen és a másik strukturált képét próbálják létrehozni. Az EU nemzetközi cselekvőként történő felmutatása pedig jelentős részt egy olyan prekonceptió szerint történik, hogy ezáltal „láthatóvá válik” a polgárai számára is; alkalmassá válik az identifikációra.

További kérdések vethetők fel a közösséghez való hivatalos odatartozás, az állampolgárság (*citizenship*) kapcsán, ráirányítva a figyelmet az európai *állam*-polgárság belsőleg strukturált szerkezetére; két kérdést is felvetve. Vajon egy

eredendően jogias megközelítés elégséges-e az identifikációhoz, képes-e politikailag releváns fogalomná válni? Másrészt pedig felveti a kérdést a *belső idegenség* kapcsán, ehhez szorosan kötődve pedig arra nézve, hogy lehetséges-e valaha is *pusztán* európai állampolgárság (vö. Tilmans, 2004). Mennyiben kirekesztőek, vagy mennyiben származékosak ezek? Másként szólva, a már létező, európai szinten létrehozott keretek mire lehetnek alkalmasak? És ezen túl: megtestesítenek-e olyan típusú kizárásokat, amelyek talán képesek lennének valamilyen identitás megteremtésére (talán nem), de olyanok, hogy demokratikusságuk megkérdőjelezhető?

Másként is lehet fogalmazni. Ha „Európa”, az „európaiság” (és így tovább) mindenekelőtt a várakozások közös horizontja, ha szerkezete szerint a vágyak világa, és éppen ez az, ami politikailag mozgósító, akkor vajon „Európa” mint demokratikus és politikai gyakorlat-e a kívánatos, vagy csak a végeredmény: egy „Európa”, ami valahogyan mindenkié lesz, valakiknek köszönhetően, akik számukra jórészt ismeretleneket próbálnak képviselni, anélkül, hogy azok tudnák, hogy éppen képviselik őket. Vagyis az európai identitás hiányának kortárs problematizálása és ez a fajta identitásdiskurzus maga, függetlenül politikaiságának minőségétől, azt a kérdést veti fel, hogy lehetséges-e demokratikus politika demokratikus politizálás, mint teremtő folyamat nélkül.

JEGYZETEK

¹ A továbbiakban jórészt egymás ekvivalensének tekintem ezeket, ami sok szempontból nem „helyes” eljárás, mivel például az EU határai nem feltétlenül estek vagy esnek egybe a képzeletbeli Európa (pontosabban Európák) határaival, s így a politikai egy nagyon fontos dimenziója esik ki a következőkben. Az ekvivalenciát, pontosabban „Európa” alkalmankénti felcserélhetőségét az „EU”-val az alapozza meg ebben a szövegben, hogy – kicsit a végeredmény felől indítva az érvelést – „Európa” olyan, nyilvánvalóan tagolt, sokrétű, és eltérő variációkat tartalmazó képzeletbeli horizont, vagy *jelölő*, amelynek van egyfajta eléggé konkrét megvalósulása. Ez a tanulmány – némi implicit weberiánus gondolati csírákat is tartalmazva a bürokrácia és a politikusság (konkrétan inkább a politikaiság) kapcsolatáról – annak a tételnek vagy *sensus communis* tapasztalatnak a kritikai alternatívája felé vezetne, amelyet Esterházy Péter úgy írt le, hogy „EU=euró+Brüsszel”. Másként szólva az Európai Unió már része a képletnek, habár nem feltétlenül a kiindulópontja is.

² Másként szólva az esszenciális identitások nemcsak a belső megerősítésén, hanem olyan éles határok konstruálásán is dolgoznak, amelyek a Másikat (az én másikat) ellenséggé változtatják (lásd továbbá Szabó, 2006; Bakk, 2008). Ez viszont csak a szélsőséges eset, amely különösen a „kanti univerzális racionalitás” vagy a „homo economicus” semleges, „testetlen” pozíciójából tűnik fel az identitás mint olyan általános – és fenyegető – tulajdonságaként (vö. Meyers, 2009).

- ³ Jelen tanulmány szempontjából Butler radikális antiesszencialista (konstruktivista) felfogását (2006) tekintem kiindulópontnak.
- ⁴ Annál is inkább, mivel a választásoknak komplex szimbolikus-rituális funkciójuk is van. Edelman klasszikus munkája szerint „a választások (...) a társadalmi kötelekekre hívják fel a figyelmet”, miközben „nincs az a politikai képződmény, amely hasonló eszközök nélkül képes volna fennmaradni”, illetve „a választások képtelenek lennének teljesíteni ezt az alapvető társadalmi funkciójukat, ha széles körben megkérdőjeleződne a kormányzati politika közvetlen társadalmi alakíthatóságába vetett hit.” (Edelman, 2004: 9)
- ⁵ Böröcz és szerzőtársa számára azonban ez az Európai Unió természetének újragondolását veti fel. Az EU szerintük egy példátlanul sikeres szervezet, amely sikerét éppen annak köszönheti, hogy nem állami, hanem hálózatos jelleggel működik (Böröcz – Sarkar, 2005).
- ⁶ E gondolatot többen idézik, alapvetően a kritika oldaláról, még ha egyebekben nem is értenek egyet Kymlickával. Jelen esetben az értelmező kontextus is hasznos lehet: Helliwell – Hindess, 2005: 416.
- ⁷ Ehhez vö. Chantal Mouffe politikai-értelmezését (2005: 10-16). Mouffe kísérlete felfogható egy baloldali Schmitt-recepcióként, ahol Schmitt „eszköz, amivel szembeszállhat (...) a politikai szerepét redukáló tendenciákkal” (Palonen, 2007: 75).
- ⁸ Másként is megközelíthető a kérdés: egyeseknek túl kevés az, ami van (legyen föderatívabb, államszerűbb!), mások számára viszont túl sok (túl sok van már az EU-intézmények kezében, legyen több az állami, nemzetállami szinten!). Lásd még a vonatkozó irányzatokat, Bellamy-Castiglione, 2003.
- ⁹ Másként szólva, miközben a „sokféleség elismerése” olyan politikai horizontként jelenik meg, legalábbis az emberek egy része számára, amely képes a vágyakat és törekvéseket strukturálni, ez még nem jelenti automatikusan azt is, hogy megszabadultunk az identitás esszencialista koncepcióitól. Abból, hogy egy politikai egység univerzális szintjét már nem tekintjük homogénnek vagy egységesnek, hanem partikuláris elemekre bontjuk, nem fakad automatikusan az is, hogy ezeket az elemeket magukat másként gondolnánk el, mint az egyetemes szintet. A különbség elismerése nem zárja ki azt, hogy például az etnikai identitásokat aszimmetrikus struktúrába rendezve alacsonyabb rendűként kezeljék (lásd Helliwell – Hindess, 2005).
- ¹⁰ A demokrácia-deficitre a következő értelmezést tekintem irányadónak: (1) A kormányzás elszakadása a kormányzottaktól, vagyis azok, akiket az EU-döntéshozatala érint, nem, vagy csak részben szólhatnak bele az életüket érintő döntésekbe. (2) Az EU-nak mint politikai rendszernek a legitimitása, legalábbis a képviselők vagy kormányzók saját szempontjából kritikusan alacsony. (3) Az EU-nak nincsenek olyan intézményei, amelyek lehetővé tennék a kapcsolat „helyreállítását”, és a polgárai által elszámoltathatóvá tennék a döntéshozókat (lásd Cerutti, 2003).
- ¹¹ Az Európai Unió nemzetközi szerepvállalásának és identitásának kapcsolatáról, továbbá a mi—ők-megkülönböztetés különböző stratégiai formáiról lásd Diez, 2005.
- ¹² Ifversen tehát felveti azt a kérdést – Koselleck kutatásai nyomán haladva –, hogy miként néz ki az idegen rajza, illetve az idegenhez való viszony. Válaszat az Unió vezető politikusainak megnyilvánulásait elemezve építi fel, kritikailag kezelve ezeket a deklarációkat. Úgy vélem,

- ennél radikálisabb kritikai pozíciót képvisel Böröcz (2001) illetve a Böröcz-Sarkar szerzőpáros (2005), akik felvetik, hogy az EU-nak kulturálisan mindenképpen előzménye a kolonialitás, miközben ez a nézőpont kínosan hiányzik az EU-t elemző írásokból.
- ¹³ Az Európai Unió egyetemes alanyának „alkotmányos” deklarációja is elmaradt, lásd Boros kritikáját (2004). A 2004-es „alkotmánytervezet” preambuluma nem utalt direkt módon egy európai alanyra, legalábbis politikai cselekvőként nem (lásd *Szerződés...*, 2004: C310/3).
- ¹⁴ Az értelmiségi, tudományos diskurzusok jelentősége nehezen vitatható, miközben a megkülönböztetések (politikus, értelmiségi, tudós) természetesen bírnak lokális jelentéssel. Az értelmiségi és tudományos diskurzusok jelentősége lehet az is, hogy *bővíti* a politikailag elmondható, megformálható dolgok körét, gazdagítják az Európa-toposzt. A tudás alapú társadalom ideológiájához, az „európai egyetem” szerepéhez és az Európai Unió kapcsolatához lásd Stoer, 2006.
- ¹⁵ Ez viszont egyáltalán nem zárja ki annak az értelmezhetőségét, hogy a tapasztalat nem egy-egyes. Ebben a kontextusban viszont a „magyar eset” a maga történeti egyediségében, akár csak bármely más elemzési egység a maga történeti-eseményyszerű egyediségében, valóban azt képes megmutatni, ami különбөзөs, ami más, ami egyedi, és így a maga nemében kivételes.
- ¹⁶ „Bartók” mint jelölő körül a következő fő értelmezési irányokat lehetett kimutatni: Bartók (1) mint a népiség tudósa és művésze; (2) mint urbánus, európai személyiség; (3) mint Erdély fia és az ott élő emberek testvériségének szószólója; (4) mint antifasiszta; (5) mint a sztálinizmus áldozata; (6) mint megalkuvásmentes, tiszta, egyetemes humanista személyiség. (Gal, 2000: 275-277)
- ¹⁷ Az identitás mint a Másik kérdése bizonyos értelemben mindig a kivételes kérdése is, mivel az értelmező pozíciójához képestit, a különbözöt (mint mást, nem-ugyanazt) hozza be a képletbe. A „másikat mint másikat ismerni meg” mindig rákérdésezést jelent az adott értelmezői pozíció egyetemességére.

IRODALOM

- Bakk Miklós (2008): *Politikai közösség és identitás*. Kolozsvár, Komp-Press.
- Bellamy, Richard–Castiglione, Dario (2003): Legitimizing the Euro-‘Polity’ and its ‘Regime’. The normative turn in EU studies. *European Journal of Political Theory*, Vol. 2., No. 1., 7–34.
- Boros János (2004): Felülről irányított demokrácia: Az európai alkotmánytervezet mint a demokrácia félreértése. *Magyar Tudomány*, Vol. 5, május, 610–618.
- Bourdieu, Pierre (1985): Az identitás és a reprezentáció: A régió fogalmának kritikai elemzéséhez. (Fordította: Derdák Tibor) *Szociológiai Figyelő*, 1: 7–22.
- Bowman, Jonathan (2006): The European Union democratic deficit: Federalists, sceptics, and revisionist. *European Journal of Political Theory*, Vol. 5., No. 2., 191–212.
- Böröcz József–Sarkar, Mahua (2005): Mi az Európai Unió? *Politikatudományi Szemle*, Vol. 14. No. 3-4., 151–177.
- Böröcz József (2001): Bevezető. Birodalom, kolonialitás és az EU keleti kibővítése. *Replika*, 2001 November, No. 43-44., 193–220.

- Butler, Judith (2006): *Problémás nem. Feminizmus és az identitás felforgatása.* (Fordította: Berán Eszter és Vándor Judit) Budapest, Balassi Kiadó.
- Cerutti, Furio (2003): A political identity of the Europeans? *Thesis Eleven*, No. 72., 26–45.
- Dér Aladár (2005): Az európai identitás elméleti alapjai. *Politikatudományi Szemle*, 14. évf. 1. szám, 125–150.
- Diez, Thomas (2005): Constructing the self and changing others: Reconsidering 'Normative Power Europe.' In: *Discourse Politics Identity: Working Paper Series*. Lancaster University, Institute for Advanced Studies in Management and Social Sciences. Working Paper No. 2., 1–27. <http://www.lancs.ac.uk/ias/researchgroups/dpi/dpi.htm>.
- Edelman, Murray (2004): *A politika szimbolikus valósága* (Fordította: Hidas Zoltán). Budapest, L'Harmattan.
- Fossum, John Erik (2003): The European Union: In search of an identity. *European Journal of Political Theory*, Vol. 2., No. 3., 319–340.
- Gal, Susan (2000): Bartók Béla temetése: Európa-kép a magyar politikai retorikában (Fordította: Szabó Márton). In: Szabó Márton–Kiss Balázs–Boda Zsolt (szerk.): *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó–Universitas, 133–177.
- Helliwell, Christine–Hindess, Barry (2005): „The temporalizing of difference.” *Ethnicities*, Vol. 5., No. 3., 414–418.
- Ifversen, Jan (2005): „Civilisation and barbarism.” In: *Discourse Politics Identity: Working Paper Series*. Lancaster University, Institute for Advanced Studies in Social and Management Sciences. Working Paper, No. 1., 1–25., <http://www.lancs.ac.uk/ias/researchgroups/dpi/dpi.htm>.
- Kerferd, G. B. (2003): *A szofista mozgalom.* (Fordította: Molnár Gábor) Budapest, Osiris.
- Koselleck, Reinhart (2003): *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája.* (Fordította: Hidas Zoltán és Szabó Márton) Budapest, Atlantisz.
- Laclau, Ernesto (1996): Why do empty signifiers matter to politics? In: Ernesto Laclau: *Emacipation(s)*. London–New York, Verso, 36–46.
- Maciel, Esther Maria (2006): The Unclassifiable. *Theory, Culture & Society*, Vol. 23., No. 2-3., 47–50.
- Meyers, Diana (2009): Feminist perspectives on the self. In: Edward N. Zalta (ed.): *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2009 Edition), <http://plato.stanford.edu/archives/spr2009/entries/feminism-self>.
- Mouffe, Chantal (2005): *On the Political*. New York–London, Routledge.
- Norval, Aletta J. (1994): The politics of homecoming? Contending identities in contemporary South Africa. *Angelaki*, Vol. 1., No. 3., 157–170.
- Norval, Aletta J. (2000): Trajectories of future research in discourse theory. In: David Howarth–Aletta J. Norval–Yannis Stavrakakis (eds.): *Discourse Theory and Political Analysis. Identities, hegemonies and social change*. Manchester and New York, Manchester University Press, 219–236.
- Norval, Aletta J. (2004): Hegemony after deconstruction: The consequences of undecidability. *Journal of Political Ideologies*, Vol. 9., No. 2., 139–157.
- Palonen, Kari (1999): Max Weber's reconceptualization of freedom. *Political Theory*, Vol. 27., No. 4., 523–544.

- Palonen, Kari (2006): *The Struggle with Time. A conceptual history of „politics” as an activity*. Münster, LIT Verlag.
- Palonen, Kari (2007): Politics or the political? An historical perspective on a contemporary non-debate. *European Political Science*, No. 6., 69–78.
- Stoer, Stephen (2006): New forms of citizenship, European construction and the reconfiguration of the university. *Higher Education Policy*, Vol. 16., 299–318.
- Szabó Márton (2003): Politika versus politikai: Carl Schmitt „das Politische” fogalma. In: Szabó Márton: *A diszkurzív politikatudomány alapjai. Elméletek és elemzések*. Budapest, L'Harmattan, 71–85.
- Szabó Márton (2006): *Politikai idegen. A politika diszkurzív szereplőinek elméleti értelmezése*. Budapest, L'Harmattan.
- Szerződés az európai alkotmány létrehozásáról* (2004). EUR-Lex, Az Európai Unió Hivatalos Lapja, C 310/3–4.
- Tilmans, Karin (2004): The Dutch concept of the citizen: From the early Middle Ages till the 21st century. *Redescriptions*, Vol. 8., 146–171.
- Torfin, Jacob (1999): *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Žižek*. Oxford – Malden, Blackwell Publishers.
- Torfin, Jacob (2005): Passions of identification: Discourse, enjoyment, and European identity. In: David Howarth and Jacob Torfin (eds.): *Discourse Theory in European Politics. Identity, Policy and Governance*. Basingstoke–New York, Palgrave MacMillan, 68–92.
- Weber, Max (1998): A politika mint hivatás (Fordította: Wessely Anna). In: Max Weber: *Tanulmányok*. Budapest, Osiris, 156–209.

VITA

Körösenyi András
Egy paradigma fogságában

G. Fodor Gábor–Kitta Gergely
Válasz Trójának

